

Г. Сағидолда , Қ.Қ. Таймуллина*

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.
e-mail: kusni-82@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНІҢ ТҮСІНДІРМЕ СӨЗДІГІНДЕГІ ДӘЙЕКТЕМЕ МАТЕРИАЛДАРДЫҢ КӨРІНІСІ

Түсіндірме сөздік әдеби тілдегі жалпылама және жиі қолданылатын сөздерді қамтып, олардың мағыналарын талдап түсіндіруді, сонымен қатар әдеби тілдің лексикалық және семантикалық нормаларын көрсетуді мақсат етеді. Түсіндірме сөздік кеңінен қолданылатын, сонымен қатар сирек жұмсалатын сөздердің мазмұнындағы мәдени, материалдық байлықпен байланысты ақпараттарды белгілі бір тәртіп бойынша жүйелеп беруді көздейді. Түсіндірме сөздік – белгілі бір тілдің сөздік қорын жүйелеп, мағыналарын ашатын сөздіктің түрі. Көптеген сөзде, әсіресе тұрақты сөз орамдарында ұлттың мәдениеті, дүниетанымы, тарихы, дәстүрлі шаруашылығымен байланысты ақпараттар олардың мағына-мазмұнында жинақталған. Сөз мазмұнындағы мұндай ақпараттар түсіндірмеде айқындалып, иллюстрациялық материалдар (көрнекі) арқылы нақтыланып отырады. Мысал беру түсіндірме сөздік жасауға қойылатын талаптардың бірі болып табылады. Себебі түсіндірме сөздікке берілген мысалдар – атау сөздердің табиғатын, олардың стильдік және мағыналық, грамматикалық ерекшеліктерін одан әрі айқындай түсетін қосымша дәйектеме материал болып табылады. Лұғаттық мақаладағы дәйектеме материалдар сөздің қолданыста бар екенін я болмаса бір кезде болғанын дәлелдей түседі.

Мақалада зерттеуші ғалымдардың дәйектеме материалға берген анықтамалары, түсіндірме сөздіктерде берілген мысалдардың атқаратын тілдік қызметтері қарастырылады. Қазақ және түрік тілдерінің түсіндірме сөздігінде дәйектеме материалдардың берілуі жайлы сөз болады.

Түйін сөздер: дәйектеме материал, дәйексөз, мысал, түсіндірме сөздік.

G. Sagidolda, K.K.Taimullina*

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan,
*e-mail: kusni-82@mail.ru

Reflection of illustrative materials in explanatory dictionaries of the Kazakh and Turkish languages

The explanatory dictionary is intended to contain common and frequently used words of the literary language, to analyze and explain their meanings, as well as to show the lexical and semantic norms of the literary language. The explanatory dictionary provides for the systematization information related to cultural and material wealth in a certain order in the content of both widely used and rarely used words. An explanatory is a type of dictionary that systematizes the vocabulary of a particular language and reveals its meanings. In many words, especially in stable phrases, their meanings accumulate information related to culture, worldview, history, and traditional economics of the nation. Such information contained in the word is disclosed in the explanatory note and clarified with illustrative material. Giving an example is one of the requirements for creating an explanatory dictionary because the examples given in the explanatory dictionary are additional illustrative material, which determines the origin of capital words, their stylistic and semantic, grammatical features. The quoted materials in the dictionary entry prove that the word exists or once existed. The entry shows the attitude of scientists-researchers to the quoted material, the language functions of the examples given in explanatory dictionaries. In the explanatory dictionaries of the Kazakh and Turkish languages, we mention the provision of quoted materials.

Key words: illustrative material, verbal illustration, an example, an explanatory dictionary.

Г. Сағидолда, К.К. Таймуллина*

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Нур-Султан,
*e-mail: kusni-82@mail.ru

Отражение иллюстративных материалов в толковых словарях казахского и турецкого языка

Толковый словарь призван содержать общие и часто используемые слова литературного языка, анализировать и объяснять их значения, а также показывать лексические и семантические нормы литературного языка. Толковый словарь предусматривает систематизацию в определенном порядке информации, связанной с культурным, материальным богатством, как в содержании широко употребляемых, так и редко употребляемых слов. Толковый словарь – это тип словаря, который систематизирует словарный запас конкретного языка и раскрывает его значения. Во многих словах, особенно в устойчивых оборотах, в их значениях накапливается информация, связанная с культурой, мировоззрением, историей, традиционным хозяйством нации. Такие сведения, содержащиеся в слове, раскрываются в пояснительной записке и уточняются иллюстративным материалом. Приведение примера – одно из требований к созданию толкового словаря, потому что примеры, приведенные в толковом словаре, являются дополнительным иллюстративным материалом, который еще больше определяет природу заглавных слов, их стилевые и смысловые, грамматические особенности. Цитируемые материалы в словарной статье доказывают, что слово существует или когда-то существовало. В статье рассматриваются определения ученых-исследователей к цитируемому материалу, языковые функции примеров, приведенных в толковых словарях. В толковых словарях казахского и турецкого языка речь идет о предоставлении цитируемых материалов.

Ключевые слова: иллюстративный материал, цитата, пример, толковый словарь.

Кіріспе

Дәйектеме материал сөздікте маңызды рөл атқарады. Дәйектеме материал сөздіктегі сөздік мақалада келтіріледі. Дәйектемелерді сөздік мақалаға қосудың орындылығы мәселесіне лексикография теоретиктері ерекше көңіл бөледі. Бұл көркем, публицистикалық және т.б. әдебиеттерден алынған дәйексөздер немесе сөздіктің авторлары құрастырған сөз тіркестері.

Зерттеуші ғалым А.Е. Карпович *дәйектеме материалды* түсіндірменің құрамында қарастырады. Ғалым вокабуланың түсіндірмесі ұғымының құрамына кіретін дәйектеме материалға авторлық қолданыстарды, дәйексөздерді, сөз мағынасын айқындаушы парафраздарды, суреттерді енгізеді (Карпович, 1977: 208-209).

Лингвист ғалым О.С. Ахманова өзінің еңбегінде аталмыш терминге мынадай анықтама береді: «*Дәйектеме материал* (иллюстративный материал, illustrations of usage/ verbal illustration) *сипатталатын сөздің семантикалық құрылымы мен синтаксистік байланыстарын көрнекі түрде ұғындыру мақсатымен сөздікте келтірілетін сөз тіркестері*» (Ахманова, 1966: 171). Берілген анықтамада фраза, сөйлем, т.б. бірліктер аталмайды.

Ж.М. Гузеевтің жазуы бойынша, стилистикалық нормаларды орнықтыруда да деректеме ма-

териалдың рөлі өте жоғары болғандығы сондай, сәтті сұрыпталған деректеме стилистикалық белгіні дәлелдеумен бірге, кей жағдайда оны ауыстыра да алатын болған. Ғалым деректемелердің *айғақтаушы* (констатирующие) және *мән ашушы* болып бөлінетіндігін, айғақтаушы деректемелердің сөз бен фразеологизмнің қазіргі тілде барлығын көрсетіп, олардың көркем әдебиеттегі қолданысын белгілейтіндігін, ал мән ашатын деректемелердің сөздің мағынасын ашуға жәрдем жасайтындығын, мұндай деректемелердегі нақты мазмұндық деректердің түсіндірмені толықтырып, нақтылай түсетіндігін жазады. Ғалым түркі тілдерінің түсіндірме сөздіктерінде айғақтаушы мысалдардың өте мол берілгенін, шындығында сол мысалдарды лексикалық байланыстарды көрсететін сөз тіркестерімен ауыстыруға болатындығын айтады. Ғалым етістіктің етіс формаларына, қимыл есімдеріне және сілтемелі тәсілмен түсіндірілген көптеген жасанды (туынды) сөздерге сөз тіркестері арқылы мысал келтіруге болатындығын ескертеді. Көп томдық түсіндірме сөздіктегі дәйектеме материалдар құрамында көркем әдебиет үлгілерінен алынған мысалдар мен авторлық қолданыстар болды.

Лингвистикалық энциклопедиялық сөздікте дәйектемелердің атқаратын қызметі мынадай: а) сөздің не мағынаның тілде бар екендігін

дәлелдейді, ә) контекстегі мағынаны ашады, б) сөздің тілден айтылымға көшуін, сондай-ақ в) сөзде жаңа реңк пайда болғанын хабарлайды, г) зат туралы тілден тысқары сипаттағы деректерді ұсына отырып тілдің танымдық құнын арттырады.

Мысалдарды сұрыптап алуда сөздіктің идеологиялық және практикалық жағы айқын бейнеленеді. Тұлғасы жағынан мысалдар синтаксистік құрылымдардың үлгілері түрінде, нақты сөз тіркестері не автордың өзі құрастырған сөз тіркестері, ауызекі сөйлеу тілінен алынған сөз тіркестері немесе белгілі бір арна көзінен алынған дәйектемелік материал түрінде болады. Мазмұны жағынан мысалдар таза лингвистикалық та (тіркесімділік қабілетті, сөздің қолданымын көрсететін), экстралингвистикалық та (затты түсіндіретін) болуы мүмкін. Сөздіктерде берілетін графикалық материал сөздің семантикасын ашу (шағын анықтамада сипатталуы қиын заттардың бейнесін беру), сөздің семантикалық өрістерін, заттардың түрлері мен құрылысын көрсету қызметтерін атқарады (Лингвистический ..., 1990: 463).

Жалпы, сөздіктердегі мысалдарды сөйлем, фраза немесе көрнекі элемент түрінде беруге болады. Сөйлем түріндегі мысалдар бір тілді сөздіктерде көп кездеседі және мысалдар келтірілгенде бірінші болып еске түседі. Мысал сөйлемдер әдетте дереккөздерден дәйексөз түрінде жиналады және бұл дәйексөздер тиісті мақалаларға қолданылады. Стереотип түріндегі мысалдар толық сөйлемнен тұрмайды, керісінше синонимдерді білдіретін және тілде орныққан сөз жұптарынан немесе сөз тізбегінен тұрады. Шет тілін үйренушілер үшін дайындалған үйреншікті сөздіктерде осындай стереотиптерді қолдану кеңінен қолданылады, өйткені бұл оқушылардың тілдік құзыреттіліктерін арттырады.

Мысал ретінде қолданылатын визуалды элементтер көбінесе оқушыларға арналған сөздіктер мен энциклопедияларда қолданылады. Жанды немесе жансыз заттардың суреттері, карталар және т.б. сияқты визуалды элементтер жиі қолданылады. Энциклопедиялардағы көрнекі элементтерді олар үшін ғана емес, сонымен қатар әртүрлі мазмұндағы заттар үшін де қолдануға болады; мысалы, суреттер және т.б. Олар әдетте қара және ақ түсті, бірақ түрлі-түсті суреттер соңғы онжылдықта шыққан сөздіктерде де кездеседі. Сөздіктің түріне байланысты оны электронды сөздіктерде де қолдануға болады (Özcan, 2019: 222-223).

Материалдар мен әдістер

Зерттеуде негізінен салыстырмалы-сипаттамалы әдіске басымдылық беріліп, талдаудың салыстыру, сипаттату, синтездеу, анализдеу тәсілдері қолданылады. Қазақ және түрік тілдерінің түсіндірме сөздігінен мысалдар алынады және оларға талдау жасалады.

Нәтижелер мен талдаулар

Қазақ және түрік тілдерінің түсіндірме сөздігінде дәйектеме материалдардың берілуі зерделенеді. Қазақ лексикографиясында қолданылатын атаулардың ішінде өзіне лайықты ретті орнын таппай жүргендер қатарына *дәйектеме материал* (иллюстративный материал, illustrations of usage/ verbal illustration) мен *деректеме материал* (illustrations of usage) терминдерін қосу қажет. Себебі олар бірінің орнына бірі, синонимдік қатынаста қолданылып жүр. Бұл жерде дәйектеме материалдың жалпылық сипатын, мағынасының кеңдігін атап өту қажет. *Дәйектеме материал* немесе *дәйектеме* деп сөздік бірліктің сөздік мақалада анықталған, түсіндірілген мағынасының тілдегі қолданымын дәлелді түрде айғақтап, көрсету мақсатында пайдаланылатын тілдік мәтін бөлшектері мен бейвербал бірліктерді айтамыз (Мұсаева, 2006а: 88).

Дәйектеме материал өткен ғасырдағы қазақ лексикографиясында негізінен *иллюстрациялық материал* түрінде қолданылды. Оларға мынадай талаптар қойылды: а) белгілі бір сөздің (сөз тіркесінің) тілімізде қолданылатындығына нақтылы айғақ және оның сөздікке алынуына орынды (заңды) таяныш болу; ә) сөздің (сөз тіркесінің) әртүрлі мағынасын, мағыналық реңкін ашып, оны топтастырып жіктеуге дәлел болу; б) сөздің қолданылу аясын көрсетіп, оған қойылған этимологиялық, стильдік белгілер мен грамматикалық сипаттамаларды дәлелдеу үшін көмекші материал беру; в) сөздікке алынған әрбір мысал цитаттың мазмұны ұстамды, көлемі ықшамды, бас-аяғы жинақы, ұтымды болу (Малбақов, 2002а: 69).

Өткен ғасырдағы қазақ лексикографиясында *цитат(а) – мысал, мысал – цитат(а)* түрінде қолданылды: «Цитат-мысалдар сөздің қолданыстағы мағыналық, стильдік аясын түсіндіру үшін әрі қосымша, әрі көмекші материал болып есептеледі» (Малбақов, 2002б: 70-71 б.).

М.Малбақов еңбегінде бұл термин *дәйексөз* (цитата, verbal illustration) түрінде беріледі.

Ғалым терминнің қазақ лексикографиясында соңғы жылдары ғана қолданылып келетіндігін айтады.

Сөз мағынасын дәйектейтін материалдың жеке деректемелер (цитаттар) түрінде де, оған қосымша сөздің синтагматикалық және парадигматикалық әлеуетін көрсететін сөз тіркестері түрінде де, немесе тек қана сөз тіркестері түрінде де берілуі мүмкін. Тіпті жеке сөз тізбесі болуы да мүмкін. Тұтас сөйлемдер түріндегі деректеме материалдар көбінесе жалпылама қолданымға арналып жасалатын біртүрлі түсіндірме сөздіктерде беріледі. Жалпы қолданымға арналып жасалатын бір тілді түсіндірме сөздіктерде көбінесе тұтас сөйлемдер түріндегі деректеме материалдар беріледі. Ал қысқа сөз тіркестері көбіне бір тілді терминологиялық сөздіктерде, екітілді аударма сөздіктер мен үйренім сөздіктерінде қолданылады (Мұсаева, 2006 б: 89).

Тіл теориясы тұрғысынан алатын болсақ, түсіндірме сөздікке берілген мысалдар келесідей тілдік қызметтер атқарады:

- Атау сөздер мен сөз тіркестерінің тілімізде бар екендігін дәлелдеу;
- Тілдік бірліктердің тілде қолданылатындығын растау;
- Атау сөздер мен сөз тіркестерінің тұлға-тұрпаттарын көрсету;
- Тілдік бірліктің сөйлем ішінде алатын орнын айқындау;
- Атау сөздің алды-артындағы басқа сөздермен байланысу (тіркесу) қабілетін, тәсілін байқау;
- Көрсетілген (жазылған) мағыналардың растығына көз жеткізу;
- Берілген мысалдардың дидактикалық құрал қызметін атқаруы, яғни мысалдың мәнді, мағыналы, мазмұнды және шынайы болуы, т.б.

Б. Қалиев бұл тұрғыдан ҚӨТС-ке берілген мысалдардың көпшілігі сын көтермейтіндігін айтады. Себебі бұл мәселе нақты бір ұстанымға (принципке) сүйенілмеген. Сөздікшілердің мысалдың қажет, қажет еместігіне қарамай мысалды көптеп алуға тырысқандығын айтады (Қалиев, 2015: 177).

Мысал беру түсіндірме сөздік жасауға қойылатын талаптардың бірі болып табылады. Себебі аталмыш сөздікке берілген мысалдар – атау сөздердің табиғатын, олардың стильдік және мағыналық, грамматикалық ерекшеліктерін одан әрі айқындай түсетін қосымша дәйектеме материал.

Қазақ және түрік тілдерінің түсіндірме сөздіктеріндегі дәйектеме материалдардың берілуіне тоқталар болсақ:

➤ Екі тілдің түсіндірме сөздігінде де сөздікке енген әрбір сөздің мағынасы мен реңкін айқындауға берілген анықтамаларды ашып көрсету үшін, оларға көркем шығармалардан, газет-журналдардан және ғылыми, саяси әдебиеттерден нақтылы мысалдар беріледі. Бұлар сөздің мағынасын түсіндірудің қосымша тәсілі болып табылады.

➤ Келтірілетін иллюстрациялық материалдар сөздің қолдану аясын, стильдік мәнін мүмкіндігінше дәлелдеуді көздейді. Сол себептен олар атау сөзге қойылатын грамматикалық, стильдік белгілерге сай келіп, сөздің табиғатын, сипатын жан-жақты түсіндіріп, толық ашып беретіндей болуы және мазмұны жағынан ұстамды да тұжырымды болып келуі қадағаланады.

Осы айтылған жайттарға мысал келтіретін болсақ:

АБАДАН ар. зат. көне. *күшті, мықты*. Ішінде *абаданы* бір болар, *Абаданынан* айрылса, Олардың *Һәр біреуі Һәр бір итке жем болар («Лен.жас»)* (Қазақ тілінің ..., 1974: 32).

АБАЙСЫЗ үст. *Байқаусыз, аңдаусыз*. Бір күні, есінде ме, жасыл бақта, Жұрт тарап, тек екеуміз қалған шақта. *Абайсыз* бұрымыңа тиді қолым, Тарттың сен шапалақпен мені жаққа (Б.Аманшин, Бұтақтағы бұлбұл.) (Қазақ тілінің ..., 1974: 33).

БҰРҚЫЛДАУ *Бұрқылда етістігінің қимыл атауы*. Шағала қанат шатырлап дүние даусымнан, Сен жайлы мәңгі *бұрқылдауымнан* таусылман (Т.Айбергенов, Құм. Мұнара.) (Қазақ әдеби т..., 2011: 733).

АРЗАН 1. *Қымбат емес, бағасы төмен. Арзанның* жілігі татымас (Мақал). 2. *Ауыс. Оңай, жеңіл*. Жалған мадақ, *арзан* атақ менің табиғатыма сыймайды (Құсайынов). 3. *Ауыс. Қадірсіз, құнсыз*. Білгенге маржан, Білмеске *арзан*. Надандар бәһра ала алмас (Абай) *Арзан қол [ды] – орташа істелген, жұпыны, нашарлау*. Арзан сөз – *орынсыз айтылған бос сөз* (Қазақ тілінің ..., 1999: 44).

БОЛЖАЛ 1. *Бағыт,бағдар*. Әйел дүлей боранның арасына сығалап, *болжал* жасады (Оразалин). 2. *Жорамал, тұспал, болжам*. Абай өзі бір тұспал, *болжал* жасады (М.Әуезов) (Қазақ тілінің ..., 1999: 104).

DÜZETMEK oldurgan f. (<düz+e-t-mek) E.T. Türk. ve halk ağzı. 1. *Düzeltmek, düz etmek: Mus-*

tafa'm da yollarını gözetir / Rakîb açmış zülüflerini düzetir / Olur olmaz sitemlerin bizedir / Adûlarla bâde içmek iş midir (Kayıkçı Kul Mustafa). 2. Yoluna koymak, tanzim etmek: *Tasadduk ehline ömrü uzatır / Belâyı reddeder hâli düzetir* (Tennûrî – T. S.). *Pâdişâhin has sarayını ve bağıını bunun için düzettiler* (Gülistan Terc. – T. S.) (Ayverdi, 2010: 318).

MATAH *i.* (Ar. *metā* «eşyā»dan) 1. Mal, eşyā: *Millî matahların en kıyametlisi hiç şüphesiz dildir* (Refik H. Karay). *Fildişi taraklar, hülâsa bir hayli İstanbul matahı ile Kemah'a gitti* (Hâlîde E. Adıvar). 2. *alay*. Değerli, kıymetli olmadığı halde öyle imiş gibi gösterilen şey veya kimse: «*Kendini bir matah zannediyor.*» *Karşıma geçmiş de matah satarsın* (Pir Sultan Abdal) (Ayverdi, 2010: 777).

kelebek, -ği *a.* 1. *hay.b.* Pul kanatlılardan, vücüdü, kanatları ince pullarla ve türlü renklerle örtülü, dört kanatlı, çok sayıda türleri olan böceklerle verilen genel ad: «*Kelebek gibi uçmada ruhumuz / Baruş dolu bu yıldız bahçesinde*» – A. M. Dranas. 2. *sf.* Biçim olarak bu böceklerle benzeyen: «*Kaymakam Bey jaketataylı, kelebek kravatlıdır.*» – T. Buğra. 3. *hay. b.* Gviş getiren hayvanların karaciğerlerinde yerleşip en çok öd yollarını tıkayan bir cins asalak hayvan. 4. Bu hayvanın neden olduğu hastalık. 5. *tek.* Vida, somun vb. nesnelerde kolayca çevrilmeye yarayan bölüm (Akalm, 2011: 1381).

Deneme *is.* 1. Denemek işi, sınama: «*Bu denemeleri yaptığımı hiç pişman değilim. Bugüne kadar yararlıklarını görüyorum*» – N. Hikmet. 2. *sf.* Son biçimini bulmamış, taslak durumunda olan: «*İlk deneme dalış günü gelince, denizcilerde büyük bir coşkunluk, bir tören havası vardı.*» – Halikarnas Balıkcısı. 3. *ed.* Herhangi bir konuda yeni ve kişisel görüşlerle bezenmiş bir anlatım içinde sunulan düz yazı türü: «*Öykülerimde, denemelerimde beni yazmaya iten yüreğimin taşmasıdır.*» -N. Cumalı.

→ deneme hayvanı, deneme tahtası, deneme yauını (Akalm, 2011: 623).

eşekbaşı *is.* *Kaba* Yetkisi önemszenmeyen, gucunu gerektiği gibi göstermeyen kimse: «*Sen necisin? Eşekbaşı mısın bu sınıfta?*» -R. İlgaz (Parlatır, 1998: 734).

Атау сөзді, анықтаманы растайтын көркем әдебиеттерден, газет-журналдардан алынған мысалдардың кімнен, оның қай кітабынан, қай газет-журналдардан алынғандығын көрсетуде жоғарыда келтірілген мысалдардан көріп тұрғанымыздай өзара айырмашылықтар бар. Алдымен қазақ тілінің түсіндірме сөздіктеріндегі айырмашылықтар жайында сөз етер болсақ, 10 томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» мен 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің түсіндірме

сөздігінде» мысалдардың соңында автордың аты мен тегі (фамилиясы) және шығармасының аты жақшаның ішінде көрсетілсе, бір томдық «Қазақ тілінің сөздігінде» автордың тек аты мен тегі көрсетіледі, егер тарихта автордың тегінен гөрі есімі танымал болса, онда мысалдардан кейін жақша ішінде оның есімі ғана көрсетіледі. Мыс: Абай, Жамбыл, Біржан, Шашубай т.б.

Түрік тілінің «Мысалдармен үлкен түрік тілі сөздігінде» мысалдардың авторлары мен ақындары, мысал ретінде алынған шығармалардың атаулары жақша ішінде көрсетіледі және *Tietze, T. S., Ö.T.S. ve Ş.A.D.* қысқартуларының алдына тире белгісі қойылады, ал 2 томдық және 11 томдық «Түрікше сөздікте» тырнақшаға алынған мысалдардан кейін тире қойылады да авторы көрсетіледі.

«Мысалдармен үлкен түрік тілі сөздігінің» тағы бір ерекшелігі авторы белгісіз мысалдарға (...) белгісі қойылды. Мысалы:

ÇIRPMAK *geçişli f.* (çarp-mak fiilinin değişik bir şekli) 1. (Örtü, bez, halı vb. şeyleri). 2. (Bez, yemeni, çamaşır vb.ni) Suya vurmak, soğuk, temiz ve sabunsuz su ile yıkamak: *Tuna'da çırpar bezini / Kim sarmaz Bulgar kızını* (...). 3. (Sulu yiyecekleri çatal, kaşık gibi bir şeyle) Sürekli olarak hızla karıştırmak: «*Yumurta çırpmak.*» «*Bulamaç çırpmak.*» 4. (El kelimesiyle, ses çıkarmak veya alkışlamak amacıyla) iki avucu birbirine vurmak: *Sâhi diye ellerini çırptı* (Aka Gündüz). *Davulla berâber el çırpalar* (Rûşen E. Ünaydın). (Ayverdi, 2010: 233).

DESTANCI *i.* eskiden manzum halk hikâyelerini okuyarak satan kimse: *Destancı, semâî kahveleri okuyucusu ağzı ile faraza şöyle başlardı: Güş eden ağlasın zulm-i feleği / Hangi ferdin olmaz ciğeri süzan* (...) (Ayverdi, 2010: 275).

➤ Лұғаттық мақалада көрнекі мысал ретінде көркем, ғылыми, публицистикалық әдебиеттен алынған мысалдармен қатар әдеби тілде жиі кездесетін мақалдарды да қажет болған жағдайда қазақ және түрік тілінің түсіндірме сөздіктерінде алынған. Мысалы:

АРУАҚ *діни.* 1. *Өлген адамның рухы.* Аталарыңның -ғын сыйла. 2. *Ауыс. Қаусаған қу сүйек, құр дене.* Ер арыса – аруақ, Ат арыса – тулақ (Мақал) (Қазақ тілінің ..., 1999: 46).

ӘЛ 1. *Күш, қуат, шама.* Әлің барда еңбек ет, Еңкейгенде емерсің (Мақал). 2. *Әл-ауқат, тұрмыс, жағдай.* Малы бардың -і бар ◊ Әл бермеді – бой бермеді, күші жетпеді. Әл жиды [бітті] – тынықты, қуаттанды. Әл үстінде – өлім халінде; халі мүшкіл. Әлі жетті [келді] – күші басым түсті, шамасы жетті. Әлі құрыды – діңкеледі, шаршады (Қазақ тілінің ..., 1999: 66-67).

БАПАН зат. Үлкен, үп-үлкен. *Басы бапан, аяғы сапан* (мақал) (Қазақ тілінің ..., 1959: 91).

ТОБАШЫЛ сын. *Тоба-тоба деп жүретін, шүкіршіл.* Жаман сопы *тобашыл*, Жаман адам *табашыл* (Мақал) (Қазақ әдеби т..., 2011: 192).

AĞRISIZ sıf. 1. Ағрısı olmayan, ағрімаян. 2. Ағrı vermeden olan veya yapılan, acısız, sancısız: «*Ağrısız doğum.*» «*Ağrısız ameliyat.*» 3. Dertsiz, gāilesiz, tасasız: Azıcık ашım, ағрısız başım (Atasözü) (Ayverdi, 2010: 20).

DAZ sıf. Ve i. (Eski Türk. *tāz*) 1. Saçı dökülmüş (baş), dazlak: *Çok dazlayan daza düşer, bir kel başlı kıza düşer* (Atasözü). 2. Çıplak (toprak): «*Daz kır*» (Ayverdi, 2010: 258).

yahşı s. hkl. İyi, güzel: «*Yahşi yiğit yâreninden belli olur.*» – Atasözü (Akalin, 2011: 2366).

akçe is. 1. Küçük gümüş para. Her tür madenî para: «*Ak akçe kara gün içindir.*» -Atasözü. Geçer akçe herkesçe, aranan, beğenilen, muteber: «*Gitgide geçer akçe olmaktan çıkmıştır.*» -H. R. Karay (Parlatır, 1998: 54).

dazlamak (nsz) Güç beğenmek, güç beğenir olmak. *dazlayan daza düşer, kel başlı kıza düşer* «evleneceği kişiyi seçmekte titizlik gösteren kimse çoğu kez istemediği, beğenmedeği biriyle karşılaşır» anlamında kullanılan bir söz (Akalin, 2011: 603).

Мысалдардан көріп отырғанымыздай, иллюстрация ретінде алынған мақалдан кейін жақша ішінде қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде (Мақал), түрік тілінің «Мысалдармен үлкен түрік тілі сөздігінде» (Atasözü) деп көрсетіледі, 2 томдық «Түрікше сөздікте» Atasözü жақшаға алынбайды, ал 11 томдық «Түрікше сөздікте» Atasözü деген сөз көрсетілмейді, мақал қою қаріптермен ерекшеленіп беріледі.

► Поэзиядан алынған мысалдар тексте өлең үлгісімен емес, қара сөздің тізілу тәртібімен беріледі. Бірақ өлеңнің әрбір жолы бас әріппен басталады. Қазақ тілінің түсіндірме сөздіктерінде өлеңдердің өлең жолдарын бір-бірінен айыру үшін үтір қолданылса, түрік тілінің түсіндірме сөздіктерінде қиғаш сызық қолданылады. Мысалы:

АЛПАУЫТ 1. Керемет дәу, орасан зор. – батыр. 2. *Ауыс. Тар. Ірі жер иесі, феодал. Алпауыттан* алды жерді, Анталаған жауды жеңді (Жансүгіров) (Қазақ тілінің ..., 1999: 35).

ТӨЗІМ зат. *Шыдам, тағат, сабыр.* Ағасының *төзіміне* қайран, қан-сөл жоқ, тістерін шықырлатып, безеріп отырды да қойды (Ә.Тарази, Басынан Қаратаудын.). Арман шіркін – ол кәдімгі ұшқан ат, *Төзім* шіркін – үзілмейтін шапағат! Үш этажды үй тәрізді қуаныш, Ғұмырым да болса деймін үш қабат!

(Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан) (Қазақ әдеби ..., 2011: 329).

ЖАЗДЫГҮНІ ұст. Жаз айларының кезінде. *Жаздыгүн шілде болғанда, Көк орай, шалғын бәйшешек, Ұзарып өсіп толғанда* (Абай) (Қазақ тілінің ..., 1959: 202).

БАПТАУ ет. Күту, бағу, күйіне келтіру. *Теңбіл көк жылқының биігі, сұлуы. Салқын қорада баптап, тұқым үшін ған ұстап отырған айғыр* (Мұстафин). *Қыран бүркіт не алмайды салса баптап, Жұрт жүр зой күйкентай мен қарға сақтап* (Абай). *Мінгені Исатайдың Ақтабан-ай, Су беріп, сұлы беріп баптаған-ай* (Махамбет) (Қазақ тілінің ..., 1959: 159).

DANSÖZ i. (Fr. danseuse) Dans etmeyi meslek edinmiş kadın: *Sıra çalgıcılara, sonra da dansözlerle geliyor* (Refik H. Karay). Londra'dan bir *operet takıma geldi / Dansözleri birbirinden daha güzeldi* (Enis B. Koryürek) (Ayverdi, 2010: 253).

aslanca sf. 1. Aslan gibi. 2. *zf. (asla'nca)* Aslana yakışır bir biçimde, aslancasına, yiğitçe: «*Dün bize öğretirken aslanca köpürmeyi / Bugün o da huy etmiş yerlere yüz sürmeyi*» -F. N. Çamlıbel (Akalin, 2011: 168).

Kafdağı өз. is. Benellikle masalarda yer alan, dünyayı çevrelediğine inanılan, arkasında cinlerin, perilerin bulunduğu var sayılan, zümrütten dağ: «*Bindim bir ak doğana / Doğan yolu şaşırdı / Kafdağı'ndan aşırıldı.*» – Z. Gökalp (Akalin, 2011: 1154).

mamur s. (ma:mu:r) Ar. ma'mūr Bayındır: «*Yı-kılmış dilberin mamur illeri / Susmuş bülbüllerin taze dilleri.*» -Karacaoğlan (Parlatır, 1998: 1498).

► Бір сөздің бір мағынасын ашуы үшін негізінен 3-4 мысал, ал, фразаға 2-3 мысал алу жеткілікті саналады. Келтірілетін цитаттар мүмкін болғанша әр автордан және әр дәуір мен түрлі жанрларды қамтитындай болуы көзделінеді.

Қазақ тілінің 15 томдық түсіндірме сөздігінде бір сөзге, бір тұрақты сөз тіркеске немесе олардың мағыналарының әрқайсысына картотекалық қорда қанша мысал болса, соншасының бәрі алынады. Бір томдық «Қазақ тілі сөздігінде» (1999) кез келген атау сөзге мысал берілмеген. Әсіресе күнделікті тұрмыста жиі қолданылатын бұйым атаулары мен зат атуаларына, халыққа жақсы таныс табиғат құбылыстарының атаулары мен мал атауларына, халық атауларына қажетті жерінде болмаса әр уақыт мысал алынбаған.

Жоғарыда келтірілген мысалдардан көріп отырғанымыздай қазақ тілінің түсіндірме сөздіктерінде мысалдар ашық түсті тік қаріптермен, ал түсіндіріліп отырған сөз ашық, сиретілген көлбеу қаріптермен беріледі. Ал 2 томдық

«Түрікше сөздік» пен 11 томдық «Түрікше сөздікте» сөздердің сөйлемде қолданылуын көрсету және олардың мағыналарын айқындау үшін түрік әдебиетінің белгілі жазушыларынан таңдалған мысалдар тырнақшада және көлбеу қаріппен берілсе, «Мысалдармен үлкен түрік тілі сөздігінде» мысалдар бірыңғай көлбеу қаріптермен беріледі.

➤ Қазақ және түрік тілінің түсіндірме сөздіктерінде егер текст ықшамдалып алынатындай жағдай болса, қысқартылған сөздердің орнына көп ноқат қойылады. Мысалы:

ҰРТТАС=ет. **1.** *Сұйық затты (су, сүт т.б.) ауызға толтырып алып сімірісу.* **2.** *Ішімдік ішісу, қосылып арақ ішу.* Өңшең сұлу мұрт... «Аз-маз ұрттасып алғаннан да сау емес-ау, шамасы», – деп түйді ішінен (С.Нарымбетов, Тентек). Вискилерін ұрттасып – Мистер ... мырза «о кэй!» деп – Езулері жұптасып, «Мына біздер дөкей!» деп (М.Рәшев, Бұйымтай.) (Қазақ әдеби ..., 2011: 742).

ОЮЛА ет. *Әсем өрнек, әшекей салу, өрнектеу, ою жасау.* Жаңа киізден істелген оюлаған бес қанатақ отау ұзатылған қыздың үйі (М. Әуезов, Қараш.). бұтында кең балағын оюлап тастаған шалбар, аяғында биік өкшелі қызыл сафьян, қисық табан етік (І. Есенберлин, Қатерлі.). ... *Оюлап* қиған ярустар, Қазақы бола қалыпты (Н. Шакенов, Айгүл) (Қазақ тілінің ..., 1959: 499).

ДУАЛ зат. *Үйдің, қораның қабырғасы. Қораны айнала қоршаған дуал да, ... жақтауларын оюлаған дарбазасы да биік* (Мұқанов) (Қазақ тілінің ..., 1978: 174).

ЖАТТАНДЫ сын. *Жаттап алынған, жатқа білетін.* Жас-желең ең алғаш айтысқа түсе бастағанда, сондай *жаттанды* өлеңдер мен дағдылы мақтау сөзді, немесе жамандау, мінесу сөзді айтудан бастайды (М. Әуезов, Әр жыл.). ...Бұл жақта екеу-екеуден айтысу бар. Өлеңнің дені *жаттанды* (Т. Әлімқұлов, Күрең өзен).

Өмірі кітап ашпайды. Әріден бір-ақ бастайды. *Жаттанды* сөзді төбе ғып, Үйіп-төгіп тастайды (А. Тоқмағамбетов, Көгілдір.) (Қазақ тілінің ..., 1978: 5).

gözü kapalı sf. mec. 1. Cevresinde olanlardan haberi olmayan (kimse): «*Hem, bizim çocuklarımız gözü kapalı, masum çocuklar ...*» – R. N. Güntekin. **2. zf.** Düşünmeden, duraksamadan: «*Yaşama gözü kapalı dalmadık.*» – A. Kutlu (Akalin, 2011: 988).

kapkara s. (ka'pkara) 1. Her yanı kara: «*Dağlar kül rengi bir aydınlığın içinde kapkara yükseliyorlardı.*» – T. Burga. **2.** Kömür gibi kara, simsiyah: «*Gözleri zetin gibi kapkara mahalle kızı ...*» – O. C. Kaygılı (Parlatır, 1998: 1199).

SORGUSUZ zf. «Sormadan, soruşturmada, sorgulama yapmadan» anlamındaki *Sorgusuz sualsiz* söyleyişinde geçer: *Öylesine tutsak ki sorgusuz sualsiz bir teknenin içine kapatılmışlar ...* «Bekir Büyükkarın) (Ayverdi, 2010: 1122).

Қорытынды

Түсіндірме сөздіктің алға қойған мақсаттарының бірі – әдеби тіл қазынасындағы сөздердің стильдік мағына реңктерін қарым-қатынастың әртүрлі жағдаятына қарай жазушының таңдап, талғап жұмсауына қажетті ақпараттарды жеткілікті түрде беру. Сөздіктің бұл айтылған коммуникативтік функциясы стильдік белгілердің көмегі арқылы сөздің кітаби, сөйлеу, бейтарап реңктерін дұрыс көрсетіп және көрнекі мысалдарды нақты әрі дәл берілуімен байланысты жүзеге асады. Көрнекі мысалдар – сөздің мағынасын түсіндірудің қосымша тәсілі.

Қорыта келгенде, түркі лексикографиясындағы қазақ және түрік тілдерінің түсіндірме сөздігіндегі дәйектеме материалдардың көрінісін зерттеу екі тіл арасындағы түсіндірме сөздіктерде мысалдардың берілуіндегі ортақтықтар мен ерекшеліктерді мейлінше дәл көрсете білуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

- Карпович А.Е. О лексикографической терминологии // Современная русская лексикография / Сб. Ст. – Л., 1977. С. 208-209.
- Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 608 с.
- Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990, 685 с.
- Özcan E. Türkçe genel sözlük hazırlama süreci üzerine bir araştırma, doktora tezi, Ankara, 2019. s. 294.
- Мұсаева Ж. О. Қазақ лексикографиясында қолданылатын атаулардың метатілдік табиғаты: филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2006. – 116 б.
- Малбақов М. Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері. Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2002. – 368 бет.

Қалиев Б.Қ. Түсіндірме сөздік жасаудың теориясы мен практикасы (он бес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігіне» сараптама). – Алматы, 2015. № 2. 16 б.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: 10 томдық. – Алматы: «Ғылым», 1974. 1-том. – 696 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық: – Алматы, 2011. – 2-том. – 744 б.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 1 томдық. – Алматы: «Дайк-пресс», 1999.

Ayverdi İ. Misalli Büyük Türkçe Sözlük. Türkiye, Kubealtı Neşriyatı Yayıncılı, 2010. – 1440 s.

Akalın Sh.H. (ve başk.). Türkçe Sözlük. Ankara, 2011, 2763 s.

Parlatır İ. (ve başk.). Türkçe Sözlük. Ankara, 1998, 1 cilt. 1136 s.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 2 томдық: – Алматы, «Ғылым», 1-том. 1959.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық: – Алматы, 2011. – 13-том. – 752 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық: – Алматы, 2011. – 14-том. – 800 б.

Parlatır İ. (ve başk.). Türkçe Sözlük. Ankara, 1998, 2 cilt. 2523 s.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: 10 томдық. – Алматы: «Ғылым», 1978. 3-том. – 735 б.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: 10 томдық. – Алматы: «Ғылым», 1979. 4-том. – 672 б.

References

Ayverdi İ. (2010) Misalli Büyük Türkçe Sözlük [Example Great Turkish Dictionary]. Turkey, Kubbealtı Publishing House. – p. 1440. (in Turkish)

Akalın Sh.H. (ve başk.). (2011) Türkçe Sözlük. Ankara, p. 2763. (in Turkish)

Akhmanova O.S. (1966) Slovar' lingvisticheskikh terminov. – Moskva: Sovetskaya entsiklopediya. – p. 608. (in Russian)

Karpovich A.E. (1977) O leksikograficheskoy terminologii Sovremennaya russkaya leksikografiya [About lexicographic terminology Modern Russian lexicography Sat. Art.] – L., pp. 208-209. (in Russian)

Kazak adebi tilinin sozdigi. 15 tomдық. 2-tom (2011) [Dictionary of the Kazakh literary language]. 15 volumes. Almaty. Vol. 2. p. 744. (in Kazakh)

Kazak adebi tilinin sozdigi. 15 tomдық. 13-tom (2011) [Dictionary of the Kazakh literary language]. 15 volumes. Almaty. Vol.13. p. 752. (in Kazakh)

Kazak adebi tilinin sozdigi. 15 tomдық. 14-tom (2011) [Dictionary of the Kazakh literary language]. 15 volumes. Almaty. Vol. 14. p. 800. (in Kazakh)

Kazak tilinin tusindirmeli sozdigi. 2 tomдық. 1-tom (1959) [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. 2 volumes. Almaty: Gylym. Vol. 1. (in Kazakh)

Kazak tilinin tusindirmeli sozdigi. 10 tomдық. 1-tom (1974) [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. 10 volumes. Almaty: Gylym. Vol. 1. p. 696. (in Kazakh)

Kazak tilinin tusindirmeli sozdigi. 10 tomдық. 3-tom (1978) [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. 10 volumes. Almaty: Gylym. Vol. 3. p. 735. (in Kazakh)

Kazak tilinin tusindirmeli sozdigi. 10 tomдық. 4-tom (1979) [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. Almaty, Gylym. Vol. 4. p. 672. (in Kazakh)

Kazak tilinin tusindirmeli sozdigi. 1 tomдық (1999) [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. 1 volumes. Almaty, «Dayk-press». (in Kazakh)

Kaliev B.K. (2015) Tusindirme sozdik jasadyn teoriyası men praktikası on bes tomдық «Kazak adebi tilinin sozdigine» saraptama [Theory and practice of creating an Explanatory Dictionary examination of the dictionary oh the Kazakh literary language in fifteen volumes]. Almaty, No. 2. p. 16. (in Kazakh)

Lingvisticheskii entsiklopedicheskii slovar' [Linguistic encyclopedic dictionary]. Moscow, the Soviet Encyclopedia, 1990, p. 685.

Malbakov M. (2002) Bir tildi tusindirme sozdiktin kurylymдық negizderi [Structural foundations of a simply connected interpretation.]. Almaty: Gylym. p. 368. (in Kazakh)

Musaeva J. O. (2006) Kazak leksikografiasynda koldanylatyn ataulardyn metatildik tabigaty: filologiya gylymdarynyn kandidaty darezhesin alu ushin дайыналган dissertacia [The metalanguage language nature of names used in the Kazakh language lexicography] dissertation for obtaining the degree of candidate of philological sciences. Almaty. 2006. p. 116. (in Kazakh)

Özcan E. A. (2019) Türkçe genel sözlük hazırlama süreci üzerine bir araştırma, doktora tezi. Ankara, p. 294. (in Turkish)

Parlatır İ. (ve başk.). (1998) Türkçe Sözlük. Ankara, 1 cilt. p. 1136. (in Turkish)

Parlatır İ. (ve başk.). (1998) Türkçe Sözlük. Ankara, 2 cilt. p. 2523. (in Turkish)